

Лариса РЕВА, Larisa REVA

Національна академія вищої освіти України, Україна
Національна спілка краєзнавців України, Україна
National Academy of Higher Education of Ukraine
National Union of Local History of Ukraine, Ukraine
ORCID: 0000-0002-6623-362x
e-mail: LesyaReva7@gmail.com

І знову до Біблії – першооснови в житті, літературі

And again to the Bible – the basics in life, literature

The article analyses the issue of the entry of ancient literature, which is considered to be cult, to the educational programs of educational institutions of Ukraine. Such tasks have already been partially tackled by domestic scientists. However, it is not about the training manuals. Rather, it is about the preservation of national heritage. A century later, I. Ogienko in the book *History of Ukrainian Printing* (Lviv, 1925) collected and systematized a huge amount of source material, planning a multi-volume publication in the future which would present the history of Ukrainian books from the 15th to the 18th centuries, including a description of old printings, an album of photographs of their title pages, artistic decorations, etc., textbook materials on the history of Ukrainian bibliography, content of ancient books, their printing techniques, the history of engraving, censorship, etc. This means that the scope of the research was planned to be diverse. However, these plans of the scientist were not destined to come true. And to date, I. Ogienko's tasks have not been fully implemented as he wanted them to be. Today, lack of such knowledge leads to dire consequences. Biblical texts should become the first series of tasks to correct this wrong policy of lack of knowledge and ignoring the canons of prehistoric times. Even the current war is one of those violations of the rules of life that were forcibly rejected by Marxist-Leninist ideology, militant atheism from Ukrainian families, from everyday life under the USSR.

Keywords: Bible, I. Ogienko, ancient literature, old prints, bibliography, brotherhood, the Gospel

Ми піднімаємо питання про входження давньої літератури, яку прийнято вважати культовою, до освітніх програм як середніх, так і вищих навчальних закладів України. Такі завдання вже були частково порушені вітчизняними вченими, однак не йшлося про навчальні посібники, а скоріше – про збереження національної спадщини. Століття потому І. Огієнко у книзі „Історія українського друкарства” (Львів 1925) зібрав і систематизував величезний джерельний матеріал, плануючи в подальшому багатотомне

видання, де представлено було б історію української книги XV–XVIII ст., опис стародруків, альбом фотографій їх титульних аркушів, мистецьких прикрас тощо, хрестоматійні матеріали з історії українського книгознавства, зміст давніх книг, техніку їх друку, історію гравюри, цензури тощо. Отож, спектр дослідження мав бути різноплановим. Однак цим задумам ученого не судилося здійснитися. І на сьогодні поставлені І. Огієнком завдання не зреалізовані в повній мірі так, як він би того хотів. Недостатня кількість подібних знань призводить до страшних наслідків. Незнання та ігнорування канонів предковичної давнини, біблійних текстів мають стати першорядним завданням щодо виправлення цієї хибної політики. Навіть нинішня війна є одним із тих порушень правил життя, які силоміць були відкинуті марксистсько-ленінською ідеологією, войовничим атеїзмом із українських родин, із повсякденного життя за СРСР.

Ключові слова: Біблія, І. Огієнко, давня література, стародруки, бібліографія, братство, Євангеліє

Мета статті. Ми прагнемо розширити знання про Біблію, про дослідників давньої літератури – тих, які за складних радянських часів студіювали Біблію, давню літературу, тобто спецфонди, розповісти про твори давньої писемної літератури, друкарів та письменників. Також нашим завданням буде представити малознані архівні документи з означеної теми, які, в основному, є плодом діяльності тих дослідників, чий тексти за тоталітаризму були вилучені з наукового обігу.

Основний виклад матеріалу. Частково підіймали пласт досліджень над старою книгою С. Маслов, П. Попов, І. Свенціцький та інші вчені, однак їхні напрацювання все ж мали характер звуженого кола досліджень. Стара українська книга знаходила свого читача принагідно, її тексти здебільшого використовувалися у храмах, тобто в культових осередках. До шкільних програм книга через зрозумілі обставини не надходила.

У перспективах подальшого дослідження диференційований підхід до студіювання та популяризації кириличних книг необхідний, оскільки має сприяти вихованню всебічно грамотної та духовно збагаченої особистості, що було втрачено за радянської доби.

Нині нами підготовлено навчальний посібник *Давня література релігійного змісту, важлива інтелектуальна власність держави – основа християнської етики і моралі*, праця над яким тривала понад 30 років.

У цій статті ми системно порушуємо проблему використання богослужбової літератури в освітянському процесі. Ідеться, насамперед, про книгу, що займає важливе місце в житті кожного громадянина, – Біблію, а також канонічні твори, житійну літературу, які відігравали непересічну роль не лише в українській культурі, а й у світовій цивілізації. Цей вагомий пласт оригінальних творів за радянської доби ігнорувався, призначався безпосередньо для культового вжитку, що завдавало чималої шкоди у вихованні молоді, і в подальшому призвело до проблем, які постають перед суспільством сьогодні. Навіть агресивна політика

Росії є безпосереднім наслідком атеїстичної пропаганди. Ми дуже сподіваємося, що врешті стара книга (мається на увазі Біблія, книги духовного вжитку, хоча б їхні назви з короткими змістами та роз'ясненням, твори давніх письменників та біографічні відомості про них) увійде до програми загальноосвітньої школи і посяде достойне місце у навчальному процесі, інакше й надалі молодь буде недостатньо освіченою, не знатиме своїх коренів, звичаїв та обрядів.

Подібними дослідженнями в царині книгознавства, читай – в історії давньої літератури, займалося багато вчених. Важливою була роль у вивченні та бібліографуванні українських кириличних стародруків Я. Головацького, І. Франка, Б. Грінченка, С. Голубева, М. Грушевського, С. Маслова, П. Попова, Ф. Максименка. Значний внесок у дослідження національної стародрукованої книги зробили також М. Возняк, І. Крип'якевич, О. Білецький, Я. Запаско, Я. Ісасевич, М. Тимошик. Про їхні напрацювання йтиметься нижче.

„Імперські режими політично, економічно, соціально і психологічно формували й підтримували комплекс культурної неповноцінності української нації, – відзначав І. Дзюба. – Нині вперше в новітню добу світової історії українська нація повинна була б мати можливість показати справжню міру своєї культуротвірної продуктивності”¹.

Українські стародруковані та рукописні видання свідчать про високу освіченість, культуру, духовну міць нації, її морально-етичні ідеали. А коли розглядати систему західноєвропейських цінностей, то наша спадщина стоїть на перших сходинках високої культури.

Давні друкарні, щоб задовольнити найширший попит населення, не багато дбали про власні зиски, друкуючи книги, а першим завданням ставили виконувати роль культурно-просвітницьких осередків. Величезну роль в історії культури та освіти зіграла Києво-Печерська лаврська друкарня, яка за часи свого існування (1616–1720) стала центром, що згуртовував найкращі письменницькі та просвітницькі ресурси.

Києво-Печерський монастир (Лавра) відомий як осередок просвітництва. Тут діяла Києво-Печерська друкарня – центр складання літописів та агіографічної літератури. Імена просвітителів Середньовіччя, чия діяльність безпосередньо пов'язана з Лаврським культурним осередком – Нестора (*Повість временних літ*), Никона, Феодосія Печерського, – стали відомими далеко за межами Києва. А вже 1615 р. Єлисей Плетенецький у стінах Лаври заснував друкарню, видавши *Часослов* (1616). Наступником Єлисея Плетенецького став Захарія Копистенський. У Печерській друкарні зберігали „традицію – служити своєму народові, бути національним у своїх виданнях, ось чому так часто в тодішніх друках подається на берегах книжки переклад трудних церковно-слов'янських слів на українську мову”, – зазначав проф. Іван Огієнко².

¹ І. Дзюба, *Чи немає і нашої вини* [в:] „Слово і час”, №1, 1996, с. 15.

² І. Огієнко, *Історія українського друкарства*, Київ 1994, с. 264.

Найвидатнішим витвором літератури став *Патерик Печерський* (XIII ст.). З його сторінок ми маємо інформацію не лише про історію Києво-Печерського монастиря, його зодчих, художників та святих отців, але й про тогочасні реалії та події, які характеризують побут та звичаї в монастирі, життя Києва того часу³.

Острозька Біблія (1581) – перше повне видання Біблії з усіма канонічними книгами старослов'янською мовою. Її появі сприяв князь Костянтин Острозький, який допомагав не лише фінансово, а й написав до неї вступне слово, де викладено мету видання, бо „бачив Церкву Христову, <...> як звідусіль топтали її противники – вороги <...>, пожирали її без милосердя”⁴.

Але „творцем” Острозької Біблії був не князь Костянтин Острозький, і не Іван Федорович, а „гурток освічених українців, що оточував князя і самовіддано працював під його патронатом <...> Ці митці були в центрі творчої роботи над перекладом і друкуванням Біблії й надали їй графічному й мовному змістові, замість церковно-слов'янської, цивільно-українську графічну форму”⁵.

Спочатку книга подає вступне слово князя, а далі – два вірші Герасима Смотрицького на герб князя Костянтина Острозького – перші відомі твори геральдичної поезії, а також передмову, в якій ідеться про складні обставини праці над книгою („время люто и плача достойно”). Костянтина Острозького порівнюють із Володимиром Святославовичем та Ярославом Мудрим, підносячи його високу просвітительську діяльність. У кінці книги – друкований знак друкаря Івана Федорова.

Острозька Біблія була дійсним дарунком православній Церкві, бо це видання „творило другу, далеко важнішу епоху в історії слов'янського біблійного тексту”⁶. Однак *Острозька Біблія* була не лише релігійною книгою, вона несла потужний виховний заряд і була науковою працею. Острозькі видавці відповідально оцінили усі наявні копії книги, вибрали найкращий варіант, зіставили переклад із грецьким, усунули пізніші вставки, розділили на книги, виправили помилки у власних іменах⁷.

Одним із найпомітніших культурних осередків України в ту добу було Львівське ставропігійське братство. Уперше згадується 1439 р. Його склад був неоднорідним – князі Острозькі, Вишневецькі, Ружинські та ін., друкарі Михайло Сльозка, Памва Беринда, Іван Кунотович, Йосип Кирилович, гравери Андрій Скульський, Дмитро Кульчицький, Семен та його син Василь Ставницькі, Степан Половецький та ін. Відомо також, що після 1570 і до своєї смерті тут працював Іван Федорович.

³ Л. Рева, *Літературний Київ середньовіччя* [в:] „Вісник Книжкової палати”, № 11, 2001, с. 43–46; Л. Рева, *Слов'янські кириличні видання XV століття в бібліотеках України* [в:] „Дивослово”, № 4, 1997, с. 56–59.

⁴ М. Возняк, *Історія української літератури*, Львів 1992, с. 345.

⁵ П. Клименко, *Графіка шрифту в Острозькій Біблії*, Київ 1925, с. 17.

⁶ М. Возняк, *Op. cit.*, с. 345.

⁷ *Ibidem*.

Львівська Братська школа, заснована у 1585 р., увійшла в історію стараннями визначних письменників і вчених. Перший її ректор – Арсеній Еласонський, пізніше серед ректорів і викладачів були Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Йов Борецький та інші. Спектр предметів, які вивчалися тут, улаштовував найрізноманітніші смаки: церковно-слов'янська, грецька мови, граматики, риторика, поетика. Видання друкарні (вона існувала до 1788 р.), заснованої 1585 р. на базі друкарського устаткування Івана Федоровича, поширювалися не лише по Галичині, а й далеко за її межами: на Волині, Поділлі, Київщині, по інших православних державах – Білорусі, Росії, Молдові, Болгарії, Сербії. Окрім церковної, друкарня видавала невелику кількість навчальної, а також світської літератури⁸.

Чернігівщина протягом віків відігравала провідну роль у культурному житті Лівобережної і навіть усієї України. Тут жили і працювали видатні письменники та культурно-церковні діячі: Кирило Транквіліон Стовпницький, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Іван Максимович, що заснував 1700 р. Чернігівську колегію.

У розвитку освіти і культури Чернігівщини багато допомогло друкарство. Зокрема український письменник, церковно-освітній діяч, друкар Кирило Транквіліон Стовпницький заснував у Чернігівському Єлецькому монастирі друкарню, в якій 1646 р. було надруковано збірник його віршів і прози *Перло многоціннос*.

Заснування й розвиток постійного друкарства на Лівобережжі стали безперечною заслугою визначного письменника і впливового церковного ієрарха Лазаря Барановича (світське ім'я – Лука).

Лазар Баранович (бл. 1620⁹–1693 рр.) був найпомітнішою постаттю в релігійному, суспільно-політичному, культурно-освітньому та літературному житті України в другій половині XVII ст., хоча „перша половина його життя, – як говорив М. Возняк, – оповита заслоною. Не маємо навіть точної дати його народження”¹⁰. Упродовж 37 років (від 1657 р. до своєї смерті 1693 р.) Баранович був чернігівським владикою, спершу в сані єпископа, а від 1667 р. – архієпископа. Водночас майже 20 років він – намісник Київської митрополії. Одним із перших запровадив посади проповідників, створив при храмах цехи різних ремесел, прибутки від яких спрямовувалися на підтримку сиріт, старців і калік.

За життя організував чимало нових монастирів, шкіл. Провадив складну і не завжди послідовну політику збереження незалежності православної церкви в Україні.

⁸ Л. Рева, *Анфології друкарні Львівського Станіславського Братства* [в:] „Пам'ять століть”, № 4, 1997, с. 142–145.

⁹ За іншими джерелами датою народження є 1596 р.: Т. Chynczewska-Hennel, *Pojednania polsko-ukraińskie w wierszach Łazara Baranowicza* [w:] *Kultura staropolska – kultura europejska*, Warszawa 1997, s. 325.

¹⁰ М. Возняк, *Ор. cit.*, с. 564.

Великими є заслуги Лазаря Барановича в розвитку книгодрукування. 1674 р. у Новгороді-Сіверському він засновує друкарню, 1679 р. переведену до Чернігова, де за його життя видано понад 50 книг церковно-слов'янською, українською, польською, латинською та іншими мовами.

Зразком багатомовності Чернігівської друкарні є книга Лазаря Барановича *Слово на Рождество Христово* (1682). Основний текст написано церковно-слов'янською і почасти українською мовою, далі подано латиномовний вірш *Prima trias virgo est...* із його українським перекладом і польськомовний вірш з латинським заголовком *Aurora musis amica*. У кінці книжки вказано: „Слово сіє от трудолюбія Лазаря Барановича издадеся в типографіі монастира Святотроєцького Ілїїнського Чернігівського року 1682”¹¹. Припинила роботу друкарня 1820 р.

Для нас надзвичайну вагу мають передмови, посвяти, післямови давніх книг, що несли в собі потужний філософський посил, розмірковували про час, призначення людини на землі, несли богослужбові повчання, передавали інколи історичні відомості, факти. Авторами їх були визнані авторитетні діячі-гуманісти: Петро Могила, Тарас Земка, Захарія Копистенський, Лазар Баранович, Кирило Транквіліон Савровецкий та інші визначні діячі, твори яких не втратили свого виховного впливу й у наші дні. Вони закладали міцне підґрунтя і для виховання в нашого народу національної гідності, патріотизму, високих моральних і етичних засад. Часом це найцінніші матеріали для вивчення історії, літератури, мистецтва. Подеколи письменники відходили від усталених догм і йшли шляхом нової теології, наближаючись до натурфілософії, надаючи виключного значення ролі особистості.

Так, наприклад, Кирило Транквіліон Савровецкий більше тяжів до модерного мислення й модернізації „священних подій” і усвідомлення естетики Нового часу. Він возвеличував людину як основного героя життя, з її пориваннями до лихого і доброго. На його думку, ми всі повсякчас стоїмо перед вибором. І тут Транквіліон не має сумнівів у великих творчих потенціях людини, що має „ум” і розум: перше – вроджене, друге – набуте:

Ум невидимий, самовласний, безсмертний, вічний, найперша сила душі, а при нім інші сили розумної душі: воля, пам'ять, доброта, гадка, розум, хитрість, уява, застанова, радість і любов. Як чого від кого іншого навчишся й порозумієш, це розум, а ум в душі сам через себе розумний, то й всякі розуми в світі родить і украшає¹².

¹¹ Я. Запаско, Я. Ісаєвич, *Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 1: 1574–1700, Львів 1981, с. 97.

¹² М. Возняк, *Op. cit.*, с. 447.

Кирило Транквіліон Ставровецький, розробляючи концепцію двох начал у людині, обґрунтовує гармонію її душі і тіла, поєднання в ній суперечностей – світла й пільми, ангела і звіра, смерті і життя. Письменник ставить перед людиною основну мету: прийти через світ до Бога, через осягнення „земного” до „небесних сфер”. Особливістю твору є своєрідне світобачення, яке базується на високих гуманістичних засадах і разом з тим підпорядковується антропоцентричному принципу. Усе, що може людина – прожити своє життя згідно з християнською мораллю, за якою оцінюється її життя і вчинки.

Такий культурний пласт історії української стародрукованої книги завжди мав багатьох прихильників. Так, М. Максимович, який першим подав цілісну історію національного друкарства у часописі „Книжная старина южно-русская”¹³, представив читачам початки книгодрукування кирилівським шрифтом, проаналізував діяльність усіх тогочасних українських друкарень і подав реєстри виданої ними продукції, що давали вичерпну картину зведення українських стародруків від початку книгодрукування в Україні до 1800 р. уключно.

Його послідовниками в царині дослідів з бібліографії українських стародрукованих книг були Я. Головацький¹⁴, І. Франко¹⁵, Б. Грінченко¹⁶, С. Голубев¹⁷, Ф. Тітов¹⁸, І. Свенціцький¹⁹, М. Грушевський²⁰, С. Маслов²¹, П. Попов²²,

¹³ М. Максимович, *Собрание сочинений*, т. III: *Языкознание. История словесности*, Київ 1880, с. 661–716.

¹⁴ *Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, содержащего книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя славяно-русских книг церковной печати с 1491 по 1864 г., в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати* [в:] *Прилож. к XXIV тому Записок Имп. АН*, сост. Я. Головацкий, №3, 1874.

¹⁵ І. Франко, *Теорія і розвій літератури. Екскурс II. Оглавление книгам и кто их писал* [в:] „Записки наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка”, т. 89, кн. 3, 1909, с. 35–45; І. Франко, *Історія української літератури*, ч.1: *Від початків українського письменства до Івана Котляревського* [в:] І. Франко, *Зібрання творів: у 50 т.*, т. 40, Київ 1983, с. 7–370.

¹⁶ Б. Грінченко, *Про книги. Як їх вигадано друкувати*, Київ 1908; Б. Грінченко, *Братства і просвітна справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького*, Черкаси 1917.

¹⁷ С. Голубев, *Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах преимущественно конца XVI и XVII столетий*, Київ 1876.

¹⁸ Хв. Тітов, *Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв: всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924.

¹⁹ І. Свенціцький, *Початки книгопечатання на землях України*, Жовква 1924; І. Свенціцький, *Каталог книг церковно-славянської печати*, Жовква 1908.

²⁰ М. Грушевський, *Історія української літератури: в 6 т.*, т. 5, кн. 2: *Перше Відродження: 1580–1610*, Київ 1995; М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 6, кн. I: *Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.*, Київ 1996.

²¹ С. Маслов, *Українська друкована книга XVI–XVIII вв.*, Київ 1925.

²² П. Попов, *Початковий період книгодрукування у слов'ян*, Київ 1958.

Ф. Максименко²³. Усі вони добре зналися на історіографії, подавали реєстри та описи існуючих книгозбірень, як-от Я. Головацький – галицькі друки в нарисі слов'янсько-руської бібліографії В. Ундольського від 1491 по 1864 р., чи І. Свенціцький – каталог книг церковно-слов'янського друку на західноукраїнських землях. М. Грушевський та І. Франко виконали досить широкий пласт досліджень – історіографія, бібліографія тощо. Значний внесок у дослідження національної стародрукованої книги зробили також М. Возняк²⁴, І. Крип'якевич²⁵, О. Білецький²⁶, Я. Запаско²⁷, Я. Ісаєвич²⁸ та ін.

Але найбільшим ученим у галузі книгознавства, різноплановим дослідником, котрий представив вагомі праці з історії мови, літератури та друкарства був Іван Огієнко (02. 10. 1882, м. Брусилів, тепер смт Коростишівського р-ну Житомирської обл. – 29. 03. 1972, м. Вінніпег, Канада) – український мовознавець, історик церкви, державний, церковний і культурно-освітній діяч, професор (від 1917 р.) Київського університету, ординарний професор і ректор (у 1918–20 рр.) Українського університету в Кам'янці-Подільському, міністр освіти (1918) та Міністр віросповідань (1919–21 рр.) в уряді УНР, професор Варшавського університету (1926–32 рр.), видавець і редактор часописів „Рідна мова” (1933–39 рр.), „Наша культура” (1935–37 рр.). 1940 р. прийняв чернечий сан і став архієпископом Холмським і Підляським УАПЦ під іменем Іларіон, 1944 р. дістав підвищення до сану митрополита. 1947 р. емігрував до Канади, де працював видавцем і редактором журналів „Слово істини” (1947–51 рр.), „Наша культура” (1951–53 рр.), „Віра й культура” (1953–67 рр.). 1951 року обраний предстоятелем Української греко-православної церкви в Канаді²⁹.

У своїх дослідженнях учений спирався на психологічну теорію О. Потебні – про утворення й сприймання слова. У колі його інтересів була також теорія про роль мови в пізнаванні зовнішнього світу, про її зв'язок із психологією, культурою народу. Саме його перу належить фундаментальна праця *Історія українського друкарства* (Львів 1925, перевид.: Київ 1994). Книга представляє друкарство в Україні – від краківського міщанина Швайпольта Фіоля XV ст., який опікувався друкуванням богослужбових книг для українського населення, та львівської друкарні Івана Федорова – до українських друкарень XVIII ст.

²³ Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у Львівських збірках: 1574–1800. Зведений каталог, уклад Ф. П. Максименко, Львів 1975.

²⁴ М. Возняк, *Ор. cit.*

²⁵ Крип'якевич І., *Каталог бібліотеки Львівської Ставропігії з 1619 р.* [в:] „Українська книга”, № 7–8, 1937, с. 157–166.

²⁶ О. Білецький, *Зібрання праць*, т. I: *Давня українська і давня російська література*, Київ 1965.

²⁷ Я. Запаско, *Мистецтво книги на Україні в XII–XVIII ст.*, Львів 1971; Я. Запаско, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*, Львів 1995.

²⁸ Я. Ісаєвич, *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.*, Київ 1966.

²⁹ Іларіон (Огієнко), <https://vuc.gov.ua/>, [04.07.2024].

із науковою бібліографією до кожного розділу. Насичена біографія вченого свідчить про його різнопланові глибокі студії, активну життєву та громадянську позицію.

Справа І. Огієнка отримала продовження. За часів СРСР було ухвалено *Програму зі створення національного бібліографічного реєстру*, згідно з якою наукові бібліотеки та інші організації України, причетні до цієї справи, активізували свою діяльність у вивченні та описі кириличних стародруків. Почали з'являтися каталоги, наукові описи окремих збірок кириличних друків бібліотек, музеїв, друкарень, приватних колекцій тощо. Виходили узагальнені наукові праці, статті, акценти в яких змістилися в коло історичних, літературознавчих, текстологічних, мистецтвознавчих, мовознавчих досліджень: зібрання Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника, Державної історичної бібліотеки нашої держави, музеїв, історико-культурних заповідників тощо³⁰.

Свого часу членом міжнародної редколегії *Зведеного каталогу з опису стародрукованих видань кириличного і глаголичного шрифтів* книгознавцем Я. Ісаєвичем було продовжено дослідження над старою українською книгою. Як наслідок, 2002 року світ побачив фоліант за його авторством *Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми*, де йдеться про першопочатки інформаційних революцій, роль раннього книговидання і друкарства в контексті культурного життя України.

У нашій розвідці ми ставимо завдання ввести книги, які прийнято вважати культовими, до шкільних програм, оскільки українство тисячоліттями живе за канонічними законами, календарем, обрядами тощо. Тут слід назвати книги: *Патерик Печерський*, пам'ятку XIII ст. Необхідно також увести до шкільних та університетських програм розширені курси, які б давали знання про книги *Апостол* Івана Федоровича та *Острозьку Біблію*, книги друкарні Швайпольта Фіоля, Гедеона Балабана, Дмитра Туптала – *Руно орошене* (1680) (збірник про чудеса Богородиці) та його ж *Четвь-Мінеї*; Кирила Транквіліона Ставровецького *Зерцало богословії* (1618), збірку казань *Євангеліє учительне* (1619) та морально-релігійні повчання *Перло многоцінное* (1646).

Підручник для загальноосвітньої школи для 9 класу в розділі „Давня література” подає рубрику „XI–XV ст.”, де побіжно розглядаються *Остромирове Євангеліє*, *Ізборник*, *Біблія*, *Притча про блудного сина*, *Повість минулих літ*, *Повчання дітям* Володимира Мономаха, а стаття „Києво-Печерський патерик” уміщує лише *Життя Феодосія Печерського* та *Житіє Антонія Печерського* (далі йде *Слово про Ігорів похід*). Давні письменники-проповідники Лазар Баранович, Дмитро Туптало, Кирило Транквіліон Ставровецький та інші мають посісти повноцінне місце в шкільних програмах як яскраві

³⁰ Славянские книги кирилловской печати XVIII–XX вв.: Каталог. Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры, сост. Г. Е. Варварич, Київ, 1981.

представники вітчизняної культури, а їхні твори мають вивчатися в курсах історії української літератури XVII ст.

Фонди стародрукованих книг представляють багатющу культуру України. Переконані, що подальший розвиток держави неможливий без опертя на молоді національні кадри з високою духовністю, що продовжували б традиції попередніх поколінь. Як писав Іван Огієнко, „у який бік не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український”³¹.

Нація пізнається найперше через культуру, літературу, усну народну творчість, які є носіями багатовікової спадкоємності та цілісності, а їх першоджерело вимірюється за світовим рівнем. Як твердив М. Максимович, „якщо порівняти стародавню словесність із сучасним її станом словесності західних народів, то, звичайно, жоден з них не візьме переваги перед нами; принаймні нам невідомо нічого в XI і XII століттях на західноєвропейських землях, що переважало б літописання Нестора, слова Кирила Туровського та *Пісню о полку Ігоревім*”³².

Відомий книгознавець, мистецтвознавець Я. Запаско стверджував: „Має глибокий зміст думка про те, що давні витвори мистецтва, писемності є не просто об’єктами досліджень або замилювання, в них зберігається генетичний код народу, вони продовжують брати участь у його житті і впливають на нього”³³. Ми приєднуємося до цієї думки, оскільки нова українська література не постала сама по собі, а зберегла свою ідентичність завдяки незвіданим процесам, які несуть у собі пам’ятки, рукописні чи друковані, що є ключем для розуміння розвитку і пізнання вже пізнішої літератури. Духовні джерела народу – невичерпні.

Книга Буття, в основу якої закладені канони та моральну поведінку громадянина, є обов’язковим постулатом знання і дотримання цих законів. Вивчення української кириличної стародрукованої книги репрезентує початковий і найважливіший період розвитку нашого письменства – його фундамент³⁴, що дасть можливість заповнити прогалини в історії української літератури – невід’ємної частини всесвітньої. Саме в такому ракурсі шкільна освіта має розглядати українську давню книгу та культових письменників, а не відкидати духовну літературу до церковного вжитку.

Шкільна програма, на нашу думку, повинна включати уривки з давньої літератури, оскільки кожен пересічний українець живе за законами, встановленими його пращурами: свята, розписані у богослужбових збірниках, постування тощо. „Народ український творив свої звичаї, як от – родини, христини, похорон, свої вірування й переконання, утворив свої обставини життя... у нас був навіть свій коліндар, і рік наш не припадав до московського”³⁵.

³¹ І. Огієнко, *Українська культура*, Київ 1991, с. 5.

³² М. Максимович, *История древней русской словесности*, кн. I, Київ 1839, с. 95.

³³ Я. Запаско, *Пам’ятки книжкового мистецтва, Українська рукописна книга*, Львів 1995, с. 9.

³⁴ В. Полек, *Історія української літератури X–XVIII ст.*: навч. посібник, Київ 1994, с. 3.

³⁵ І. Огієнко, *Історія українського друкарства*, Ор. сіт., с. 264.

Таким чином, можна зробити **висновок**, що наука і освіта, від стану розвитку яких залежить рівень підготовки сучасної молоді, з патріотичним наповненням – важливі чинники соціальних перетворень, що впливають на розвиток суспільства. Велика роль тут відводиться бібліотекам, які мають сприяти забезпеченню інформаційних потреб фахівців у кожній галузі, насамперед підняття психолого-педагогічної науки та освіти в Україні, забезпеченню навчально-виховного процесу. У перспективах подальшого дослідження – диференційований підхід до студіювання та популяризації кирилических книг, який має сприяти вихованню всебічно грамотної та духовно збагаченої особистості, що було втрачено за радянської доби.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Білецький О., *Зібрання праць*, т. I: *Давня українська і давня російська література*, Київ 1965. [Bilec'kij O., *Zibrannâ prac'*, t. I: *Davnâ ukrâins'ka i davnâ rosij's'ka literatura*, Kiïv 1965.]
- Возняк М., *Історія української літератури*, Львів 1992. [Voznâk M., *Îstorîâ ukrâins'koï literaturi*, L'viv 1992.]
- Голубев С., *Библиографические замечания о некоторых старопечаных церковно-славянских книгах преимущественно конца XVI и XVII столетий*, Київ 1876. [Golubev S., *Bibliografičeskie zamečaniâ o nekotoryh staropečanyh cerkovno-slavânskikh knigah preimušestvenno końca XVI i XVII stoletij*, Kiïv 1876.]
- Грінченко Б., *Братства і просвітна справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького*, Черкаси 1917. [Grinčenko B., *Bratstva i prosvitna sprava na Vkraïni za pol's'kogo panuvannâ do B. Hmel'nic'kogo*, Čerkasi 1917.]
- Грінченко Б., *Про книги. Як їх вигадано друкувати*, Київ 1908. [Grinčenko B., *Pro knigi. Âk ih вигадано drukuvati*, Kiïv 1908.]
- Грушевський М., *Історія української літератури*: в 6 т., т. 5, кн. 2: *Перше Відродження: 1580–1610*, Київ 1995. [Gruševs'kij M., *Îstorîâ ukrâins'koï literaturi*: v 6 t., t. 5, kn. 2: *Perše Vidrodžennâ: 1580–1610*, Kiïv 1995.]
- Грушевський М., *Історія української літератури*, т. 6, кн. I: *Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.*, Київ 1996. [Gruševs'kij M., *Îstorîâ ukrâins'koï literaturi*, t. 6, kn. I: *Literaturnij i kul'turno-nacional'nij ruh peršoi polovini XVII st.*, Kiïv 1996.]
- Дзюба І., *Чи немає і нашої вини* [в:] „Слово і час”, №1, 1996. [Dzûba Î., *Či nemaê i našoi vini* [v:] „Slovo i čas”, №1, 1996.]
- Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, содержащего книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя славяно-русских книг церковной печати с 1491 по 1864 г., в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати* [в:] „Прилож. к XXIV тому Записок Имп. АН”, сост. Я. Головацкий, №3, 1874. [Dopolnenie k očerku slavâno-russkoj

- bibliografii V. M. Undol'skogo, sodержašego knigi i stat'i, propušennye v pervom vypuske hronologičeskogo ukazatelâ slavâno-russkikh knig cerkovnoj pečati s 1491 po 1864 g., v osobennosti že perečen' galicko-russkikh izdanij cerkovnoj pečati* [v:] „Prilož. k XXIV tomu Zapisok Imp. AN”, sost. Â. Golovackij, №3, 1874.]
- Запаско Я., *Мистецтво книги на Україні в XII–XVIII ст.*, Львів 1971. [Zapasko Â., *Mistectvo knigi na Ukraïni v XII–XVIII st.*, L'viv 1971.]
- Запаско Я., *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*, Львів 1995. [Zapasko Â., *Pam'âtki knižkovogo mistectva. Ukraïns'ka rukopisna kniga*, L'viv 1995.]
- Запаско Я., Ісаєвич Я., *Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 1: 1574–1700, Львів 1981. [Zapasko Â., Īsaëvič Â., *Pam'âtki knižkovogo mistectva: Katalog starodrukiv, vidanih na Ukraïni*, кн. 1: 1574–1700, L'viv 1981.]
- Ісаєвич Я., *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.*, Київ 1966. [Īsaëvič Â., *Bratstva ta ih rol' v rozvitku ukraïns'koï kul'turi XVI–XVIII st.*, Kiïv 1966.]
- Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у Львівських збірках: 1574–1800. *Зведений каталог*, уклад Ф. П. Максименко, Львів 1975. [Kirilični starodruki ukraïns'kih drukaren', šo zberigaiut'sâ u L'vivs'kih zbirkah: 1574–1800. *Zvedenij katalog*, uklad F. P. Maksimenko, L'viv 1975.]
- Клименко П., *Графіка шрифту в Острозькій Біблії*, Київ 1925. [Klimentko P., *Grafiika šriftu v Ostroz'kij Biblïi*, Kiïv 1925.]
- Крип'якевич І., *Каталог бібліотеки Львівської Ставропігії з 1619 р.* [в:] „Українська книга”, №7–8, 1937, с. 157–166. [Krip'âkevič Ī., *Katalog biblioteki L'vivs'koï Stavropigïi z 1619 r.* [v:] „Ukraïns'ka kniga”, №7–8, 1937, s. 157–166.]
- Максимович М., *История древней русской словесности*, кн. I, Київ 1839. [Maksimovič M., *Istoriâ drevnej russkoj slovesnosti*, kn. I, Kiïv 1839.]
- Максимович М., *Собрание сочинений*, т. III: *Языкознание. История словесности*, Київ 1880. [Maksimovič M., *Sobranie sočinenij*, t. III: *Âzykoznanie. Istoriâ slovesnosti*, Kiïv 1880.]
- Маслов С., *Українська друкована книга XVI–XVIII вв.*, Київ 1925. [Maslov S., *Ukraïns'ka drukovana kniga XVI–XVIII vv.*, Kiïv 1925.]
- Огієнко І., *Історія українського друкарства*, Київ 1994. [Ogiênko Ī., *Īstoriâ ukraïns'kogo drukarstva*, Kiïv 1994.]
- Огієнко І., *Українська культура*, Київ 1991. [Ogiênko Ī., *Ukraïns'ka kul'tura*, Kiïv 1991.]
- Полєк В., *Історія української літератури X–XVIII ст.: навч. посібник*, Київ 1994. [Polêk V., *Īstoriâ ukraïns'koï literaturi X–XVIII st.: navč. posibnik*, Kiïv 1994.]
- Попов П., *Початковий період книгодрукування у слов'ян*, Київ 1958. [Popov P., *Počatkovij period knigodrukuvannâ u slov'an*, Kiïv 1958.]
- Рева Л., *Анфології друкарні Львівського Ставропігійського Братства* [в:] „Пам'ять століть”, №4, 1997, с. 142–145. [Reva L., *Anfologioni drukarni L'vivs'kogo Stavropigij'skogo Bratstva* [v:] „Pam'ât' stolit'”, №4, 1997, s. 142–145.]
- Рева Л., *Літературний Київ середньовіччя* [в:] „Вісник Книжкової палати”, № 11, 2001, с. 43–46. [Reva L., *Literaturnij Kiïv seredn'oviččâ* [v:] „Viśnik knižkovoï palati”, № 11, 2001, s. 43–46.]

- Рева Л., *Слов'янські кириличні видання XV століття в бібліотеках України* [в:] „Дивослово”, №4, 1997, с. 56–59. [Reva L., *Slov'âns'kî kiriličnî vidannâ XV stolittâ v Bibliotekah Ukraïni* [v:] „Divoslovo”, №4, 1997, с. 56–59.]
- Свенціцький І., *Початки книгопечатання на землях України*, Жовква 1924. [Svencîc'kij Ĭ., *Počatki knigopečatannâ na zemlâh Ukraïni*, Žovkva 1924.]
- Свенціцький І., *Каталог книг церковно-славянської печати*, Жовква 1908. [Svencîc'kij Ĭ., *Katalog knig cerkovno-slavânskoj pečati*, Žovkva 1908.]
- Славянские книги кирилловской печати XVIII–XX вв.: Каталог. Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры*, сост. Г. Е. Варварич, Київ 1981. [Slavânskie knigi kirillovskoj pečati XVIII–XX vv.: Katalog. Knigi, izdannye v tipografii Kievo-Pečerskoj lavry, sost. G. E. Varvarič, Kiïv 1981.]
- Тітов Хв., *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв: всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924. [Titov Hv., *Materiâli dlâ istoriï knižnoï справи na Ukraïni v XVI–XVIII vv: vsezbirka peredmov do Ukraïns'kih starodrukiv*, Kiïv 1924.]
- Франко І., *Історія української літератури*, ч. 1: *Від початків українського письменства до Івана Котляревського* [в:] І. Франко, *Зібрання творів: у 50 т.*, т. 40, Київ 1983, с. 7–370. [Franko I., *Ĭstoriâ Ukraïns'koï literaturi*, č. 1: *Vid počatkiv Ukraïns'kogo pis'menstva do Ĭvana Kotlârevs'kogo* [v:] Ĭ. Franko, *Zibrannâ tvoriv: u 50 t.*, т. 40, Kiïv 1983, s. 7–370.]
- Франко І., *Теорія і розвій літератури. Екскурс II. Оглавление книг и кто их писал* [в:] „Записки наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка”, т. 89, кн. 3, 1909, с. 35–45. [Franko Ĭ., *Teoriâ i rozvij literaturi. Ekskurs II. Oglavlenie knigam i kto ih pisal* [v:] „Zapiski nauk. t-va ім. Т. Г. Ševčenka”, т. 89, кн. 3, 1909, s. 35–45.]
- Chynczewska-Hennel T., *Pojednania polsko-ukraińskie w wierszach Łazara Baranowicza* [w:] *Kultura staropolska – kultura europejska*, Warszawa 1997, s. 325–329.

Рева Лариса – кандидатка філологічних наук, член-кореспондентка Національної академії вищої освіти України, членкиня Національної спілки краєзнавців України.